

Ewa Cherner, *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Jednota Litewska i Jednota Wileńska 1815–1939*, Wydawnictwo Naukowe Semper, Warszawa 2017, ss. 451, il., ISBN 978-83-75072-33-4

Ewa Cherner podjęła się ważnego nie tylko dla polskiej społeczności ewangelickiej zagadnienia, czyli przedstawienia losów ewangelicyzmu reformowanego na terenach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego poprzez opracowanie biogramów 92 duchownych (superintendentów, pastorów, diakonów, lektorów, misjonarzy i ewangelistów), którzy pełnili służbę duszpasterską w Jednocie Litewskiej, a w okresie międzywojennym w Jednocie Wileńskiej¹. Praca ta jest o tyle ważna, że tłem narracji są ówczesne wydarzenia polityczne i religijne oraz procesy społeczne. Autorka podejmuje się tym samym zadania ukazania dziejów całej społeczności, która odegrała ogromną rolę w historii i kulturze Rzeczypospolitej, a od początku XX w. również i państw, które wyrosły z jej dziedzictwa.

Opublikowany na przełomie 2017 i 2018 r. słownik powstał jako część wspólnych badań Ewy Cherner i ks. Kazimierza Bema, poświęconym duchownym reformowanym pełniącym służbę w latach 1815–1939. Przyjęta cezura czasowa nie budzi wątpliwości, obejmując okres od momentu ukonstytuowania się Królestwa Polskiego oraz wprowadzenia nowego prawodawstwa religijnego na pozostałych terenach zaboru rosyjskiego do wybuchu II wojny światowej, co diametralnie zmieniło położenie ewangelików na ziemiach polskich. Obie prace ukazały się drukiem oddzielnie, co jest w pełni uzasadnione². Tematyka ta cieszy się popularnością również wśród innych badaczy, a jako przykład podać można m.in. współczesne prace Marccego Kosmana³ i Elżbiety Alabrudzińskiej⁴ oraz przedwojenne, w tym Wacława Gizberta-Studnickiego⁵.

Recenzowana praca powiela podział i sposób prezentacji treści zastosowany we wcześniejszej publikacji ks. Bema. Rozpoczyna się wprowadzeniem jego autorstwa (s. 9–11), w którym przedstawia on początki znajomości z Ewą Cherner, przytaczając m.in. opowieść o ławce wykonanej przez jej dziadka, Witolda Mackiewiczza, dla łódzkiej parafii reformowanej⁶. Następnie Autorka przedstawiła zakres terytorialny badań, czyli terenów dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego włączonych w następstwie rozbiorów do Imperium Rosyjskiego⁷,

¹ Jak zaznaczyła Autorka, jedna z przedstawionych osób „nie mieści się w przyjętych kryteriach”, Henryk Kubik (1903–1931) zginął bowiem tragicznie przed zakończeniem wszystkich formalności dopuszczających go do funkcji duchownego (s. 173–174).

² Zob. K. Bem, *Słownik biograficzny duchownych ewangelicko-reformowanych. Pastorzy i diakonisy Jednoty Małopolskiej i Jednoty Warszawskiej 1815–1939*, Warszawa 2015.

³ Zob. M. Kosman, *Litewska Jednota ewangelicko-reformowana od połowy XVII w. do 1939 r.*, Opole 1986; *idem*, *Protestanci w Polsce (do połowy XX wieku)*, Wrocław–Warszawa 1980.

⁴ Zob. E. Alabrudzińska, *Kościół ewangelickie na kresach wschodnich II Rzeczypospolitej*, Toruń 1999; *eadem*, *Protestantyzm w Polsce w latach 1918–1919*, Toruń 2004.

⁵ Zob. W. Gizbert-Studnicki, *Kościół ewangelicko-reformowany w Wilnie. Historia – organizacja – świątynia*, Wilno 1935.

⁶ Korzenie rodziny Mackiewiczów sięgają Wielkiego Księstwa Litewskiego, dlatego szybko pojawiła się potrzeba przeprowadzenia dokładniejszych badań w kierunku odkrycia początkowo historii rodzinnej, a następnie współwyznawców konfesji reformowanej.

⁷ Tereny włączone do Cesarstwa Rosyjskiego w 1795 r. utworzyły tzw. Kraj Północno-Zachodni, na który składały się nowo powstałe gubernie: mohylewska (1772), mińska (1793), wileńska (1795), grodzieńska (później słonimska, 1796), witebska (1802) oraz kowieńska (1843).

oraz wykorzystanych w pracy źródeł archiwalnych, w tym głównie polskich i litewskich instytucji (s. 13–14).

W kolejnej części pracy Ewa Cherner podjęła się nakreślenia zarysu dziejów Jednoty Litewskiej w latach 1815–1914 (s. 14–25). Były to czasy stopniowej likwidacji dziedzictwa Rzeczypospolitej oraz rusyfikacji życia społecznego. Dzięki szerszemu przedstawieniu poruszanych zagadnień poznajemy dokładnie okoliczności funkcjonowania i pracy pastorów, przedstawione w głównej części opracowania. Opis rozpoczyna się od przybliżenia wewnętrznej organizacji Jednoty, by następnie przejść do zagrożeń związanych z działalnością w państwie rosyjskim (była to sytuacja całkowicie odmienna od tej, w jakiej znalazła się Jednota Warszawska, mogąca oprzeć swoją działalność na osobnym bycie państwowym, jakim było Królestwo Polskie). Zwrócono uwagę m.in. na podejmowane próby umocowania Jednoty przy Generalnym Konsystorzu Ewangelickim w Petersburgu, co niosło ze sobą również szereg ingerencji w jej wewnętrzne funkcjonowanie. Autorka wspomniała też o przejęciu przez państwo rosyjskie majątków ziemskich w 1841 r., co wpłynęło negatywnie na kondycję Kościołów chrześcijańskich, w tym Jednoty Wileńskiej. Sporo miejsca poświęciła szkolnictwu kalwińskiemu, przybliżając m.in. jego funkcjonowanie w parafiach żmudzkich, w których nauka odbywała się w języku polskim oraz litewskim, na podstawie reguły sięgającej jeszcze lat 80. XVII w., a także gimnazja, których celem było kształcenie elit średniego stopnia i przygotowanie ich do podjęcia studiów wyższych. Szkolnictwo tego szczebla omówiono na przykładzie studiów w Dorpacie i Królewcu. Autorka zaprezentowała następnie opis urzędów kościelnych oraz ich kompetencje. Ten fragment bardziej pasuje jednak do części opisującej funkcjonowanie Jednoty. Ewa Cherner odwołała się do pochodzenia konfesyjnego wiernych, zaznaczając, że konwersje nie były rzadkie, a nawet podała fakt przejścia na wyznanie reformowane 10 duchownych chrześcijańskich innych wyznań oraz rabinów. Przedstawiono ponadto niepełne dane statystyczne określające liczebność wyznania reformowanego oraz wspomniano o karności kościelnej Jednoty.

Położenie reformowanego ewangelicyzmu w okresie międzywojennym omówione zostało na s. 25–32. W tym czasie doszło do podziału Jednoty Litewskiej pomiędzy Polskę, Litwę i Rosję Sowiecką, co oznaczało konieczność uporządkowania na nowo kwestii parafii, duchowieństwa i wiernych. Dodatkowym problemem, który interesuje badaczy, są relacje z Jednotą Warszawską, w tym kontrowersje wokół działalności superintendenta wileńskiego, ks. Michała Jastrzębskiego (1859–1938; rozwody, konwersje oraz proces sądowy duchownego), możliwości połączenia obu Kościołów oraz postępująca wrogość, podsycana sporami o prymat⁸. Autorka nie mogła zapomnieć o szerszym opisie rozwoju Jednoty Wileńskiej, który zaznaczał się przyjmowaniem do wyznania reformowanego dużej liczby osób wyznania mojżeszowego (misja anglikańska w Białymstoku) oraz rzymskokatolickiego (filiał reformowany w Warszawie, którego duszpasterzem był ks. Paweł Dilis), tworzeniem parafii filialnych oraz nawiązywaniem kontaktów z innymi wyznaniami. Z powyższymi zagadnieniami wiąże się aktualny nadal problem precyzyjnego ustalenia liczebności Jednoty Wileńskiej, który wymaga osobnych badań.

Skutkiem niemiecko-sowieckiego paktu z 23 sierpnia 1939 r. i wybuchu wojny był podział terytorium Polski pomiędzy oba totalitarne państwa. Wileńszczyzna przekazana została następnie pod zarząd litewski, a Jednocie Wileńskiej siłą narzucono połączenie się z Litewskim Kościołem Ewangelicko-Reformowanym, wywodzącym się również z tradycji szesnastowiecznej

⁸ Warto zaznaczyć, że każdy z Kościołów wysuwał własne argumenty mające na celu uzasadnienie swojej nadrzędności – Warszawa stołeczność, a Wilno historię i tradycję.

reformacji. W następstwie przeprowadzonej w końcowym okresie II wojny światowej tzw. repatriacji Polaków z Wileńszczyzny Jednota Wileńska utraciła swoje fundamenty. Tym smutnym dla polskiej historii i kultury wydarzeniom poświęcono s. 32–34.

Właściwą część biograficzną poprzedza zamieszczony na s. 38–39 spis prezentowanych osób (92 pozycji, w tym 5 opracowanych wspólnie z ks. Kazimierzem Bemem), które przedstawiono na s. 40–392. Autorka starała się ukazać rys biograficzny każdego duchownego, jego wykształcenie teologiczne, opisać pełnioną posługę oraz przytoczyć wydarzenia, które miały miejsce w jej trakcie. Wielu biogramom towarzyszy dokumentacja ikonograficzna.

Jak zaznacza na s. 10–11 ks. Bem, publikacja Autorki daje możliwość zapoznania się z wieloma zagadnieniami, a nie tylko sylwetkami duchownych (jako ciekawy przykład przywołano postać pastora Jana Mollesona, który stał się pierwowzorem rodziny Rollinsonów opisaną przez Adama Mickiewicza za sprawą nieświadomego donosu na swojego syna). Badaczka podkreśla również zaangażowanie starych rodów szlacheckich (Grabowskich, Puttkamerów, Mackiewiczów czy Świdów), a także przybliża proces kształtowania się klanów pastorskich (Aramowiczów, Ceraskich, Kurnatowskich i innych). Ukazuje też wpływ na Kościół reformowany przemian demograficzno-polityczno-społecznych zachodzących w XIX w., a także zjawiska wielonarodowości (w tym procesów polonizacyjnych, germanizacji oraz lituanizacji), niepozostającego bez wpływu na społeczności parafialne, w tym mniej liczne wspólnoty reformowane, które skazane miały być na zapomnienie. Nie zabrakło również szczegółowego przybliżenia wydarzeń z lat 20. i 30. XX w., oddziałujących w dużym stopniu na Jednotę Wileńską, co przywołane zostało m.in. w biogramie ks. Michała Jastrzębskiego (s. 142–155). Autorka podjęła również wątek powszechnych w polskiej historiografii wyjaśnień motywów prowadzenia przez Jednotę kontrowersyjnej wówczas polityki rozwodowej i ponownego udzielania ślubów, a ich źródeł – zdaniem Badaczki – upatrywać można w postulatach wysuwanych przez przedstawicieli warszawskiego kalwinizmu, którzy dyskredytując Jednotę Wileńską, chcieli doprowadzić do połączenia obu Kościołów (s. 31–32).

Czytelnik ma zatem szansę zapoznania się zarówno z osobami zasłużonymi dla polskiego protestantyzmu i niepodległości polskiej, wliczając w to również pielęgnowanie idei Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jak też działającymi na początku XX w. na rzecz litewskiego odrodzenia narodowego.

Strony od 393 do 450 zawierają aneksy oraz zbiorczą bibliografię i wykaz ilustracji. Na tej podstawie można ocenić wartość naukową pracy. Dużym ułatwieniem jest na pewno podanie wykazu źródeł i opracowań w dwojaki sposób. Po biogramie każdego z duszpasterzy znajduje się informacja źródłowa o materiałach historycznych, które umożliwiły jego sporządzenie (w wielu wypadkach wykaz ten jest dosyć szeroki). Ponadto zbiorczy wykaz źródeł i opracowań pozwala na całościową ocenę warsztatu Autorki (s. 405–412). Kolejną zaletą tak przyjętego podziału jest to, że wykaz załączony do każdego z biogramów ułatwi na pewno dalsze badania dotyczące danej osoby.

Autorka wykorzystała zbiory archiwalne polskich, litewskich, łotewskich i białoruskich instytucji, w tym najważniejsze warszawskie, białostockie i wileńskie archiwa i biblioteki⁹. W wykazie czasopism i wydawnictw ciągłych znalazło się 37 tytułów czasopism polskich i zagranicznych. Pozostałą literaturę stanowią źródła drukowane (ok. 160 pozycji), do których przyporządkowano także współczesną literaturę przedmiotu, np. publikację Mikołaja

⁹ Ewa Cherner na s. 37 wyraziła podziękowania osobom, które w znaczący sposób przyczyniły się do powstania pracy, włączając w to pomoc przy zebraniu materiałów oraz będących przewodnikami po epoce.

Tarkowskiego wydaną w 2014 r.¹⁰, oraz opracowania wcześniejsze, w tym pracę Józefa Łukaszewicza z 1843 r.¹¹ Jednak sposób konstrukcji bibliografii niesie za sobą drobne uchybienia, do których zaliczyć można powołanie się na artykuł zamieszczony w „Jutrzence Białostockiej” (nr 5 z 1939 r.) lub „Prawie Kanonicznym” (t. 46, nr 3–4 z 2003 r.), których nie odnotowano w części bibliograficznej poświęconej czasopismom (w przeciwieństwie do „Zwiastuna Ewangelicznego” czy „Jednoty”). Autorka powinna dokonać podziału na źródła rękopiśmienne (archiwalia) i drukowane (zaznaczając, że są to źródła z epoki), źródła prasowe (prasa codzienna, np. z lat międzywojennych) oraz opracowania w formie wydawnictw zwartych i ciągłych, które rozumieć trzeba jako dorobek pracy historyków wydany przed II wojną światową oraz później, odnoszący się do okresu poprzedzającego czas ich publikacji. Trzeba jednak zaznaczyć, że wspomniane usterki nie umniejszają w żadnym stopniu wartości merytorycznej publikacji.

Wykaz ilustracji, wraz z opisem każdego z nich, znajduje się na s. 413–416 (ok. 75 pozycji). Aneks pierwszy zawiera wykaz duchowieństwa Jednoty Litewskiej w 1815 r. z zaznaczeniem dystryktu, parafii oraz funkcji każdego z duchownych (s. 393). W kolejnych aneksach Autorka podała liczebność parafii w latach 1818, 1905 i 1909 (s. 394), wykaz dyrektorów i miejsca obrad synodów w latach 1815–1939 (s. 395–397), spis superintendentów (s. 398–400), skład Kolegium (Konsystorza) Jednoty Litewskiej w latach 1830–1918 (s. 401–403) oraz Jednoty Wileńskiej w latach 1919–1939 (s. 404). Indeks wszystkich osób wymienionych w tekście zawarty jest na s. 417–440, a miejscowości na s. 441–450. Na s. 451 podano również wykaz biogramów duchownych Jednoty Warszawskiej zawartych we wcześniej wspomnianym opracowaniu autorstwa ks. Kazimierza Bema.

Omawiana praca jest w pełni nowatorskim i bogatym źródłem informacji, które z pewnością stanowić będzie bazę do dalszych badań. Słownik wnosi do polskiej historiografii wiele nowych zagadnień oraz przypomina te, które przed II wojną światową stanowiły element tożsamości na dawnym obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego. Autorka włożyła wiele pracy, by nie tylko przywrócić pamięć o ewangelicyzmie reformowanym na Litwie, ale również złożyć hołd swoim przodkom. Widać to chociażby po niezwykle szerokiej kwerendzie źródłowej oraz uwypuklaniu wielu kwestii związanych z wydarzeniami z życia duchownych. Z pewnością z uwagi na przedmiot badań warto rozważyć tłumaczenie tejże publikacji na język litewski i białoruski. A nawet pokusić się można o prowadzenie dalszych prac, które zaprezentowałyby duchownych reformowanych pełniących posługę w Republice Litewskiej okresu międzywojennego. Wówczas opracowanie dziedzictwa szesnastowiecznych reformatorów byłoby pełniejsze.

Grzegorz Michalak
Warszawa

¹⁰ Zob. M. Tarkowski, *Adwokatura wileńska 1918–1939. Studium historyczno-prawne*, Gdańsk 2014.

¹¹ Zob. J. Łukaszewicz, *Dzieje kościołów wyznania helweckiego na Litwie*, t. 2, Poznań 1843.